

5. ANTROPONYMA V LITERÁRNÍ KOMUNIKACI

Vlastními jmény v literární komunikaci se zabývá **literární onomastika**. Tato dílčí disciplína onomastiky zjišťuje, jaké funkce mají vlastní jména v literárních textech. V našem případě se tento výzkum týká především křestních neboli rodných jmen, jejich hypokoristik a příjmení. Teoretickým otázkám literární onomastiky se v současné době věnuje Žaneta Procházková (např. 2012).

Při sledování, **jak jsou v textu antroponyma využita**, se zaměřujeme zejména na následující okruhy otázek:

a) Na způsob pojmenování. b) Na výběr antroponym, zvláště křestních jmen; všimáme si jak jejich slovotvorných typů, tak konkrétních jmen (princ *Jaromil*). c) Sledujeme tvoření nových jmen se zřetelem k funkcím, které v textu plní, se zřetelem k pojmenovávané postavě a s ohledem na jejich vztah k reálnému onymickému systému, onymické normě i k apelativní slovní zásobě daného jazyka. Při výběru antroponym pro jednotlivé literární postavy se uplatňuje řada faktorů, a to formálně jazykových i obsahově sémantických. Z jazykových aspektů zde může působit slovotvorná struktura jména, stylistická příznakovost hypokoristik, zejména těch, která mají buď záporné, nebo kladné expresivní zabarvení, též původ jména, snadnost skloňování, v případě křestních jmen možnosti tvořit od něj hypokoristika, délka jména, jeho hláskový sklad, obvyklost, obliba, módnost. Po stránce obsahově sémantické mohou působit faktory speciálně onymické, zahrnující nejrozumnější asociace a konotace, které jméno vyvolává, i veškeré mimolingvistické informace, které poskytuje.

V literární onomastice jsou antroponyma sledována ve vztahu k literárnímu dílu. Jde totiž o to, aby jména byla v souladu se smyslem, stylem a žánrem díla. Každý literární žánr má své tradice a má je i literatura pocházející z různých vývojových období. Např. v romantismu se postavy označovaly jen iniciálami nebo křestními jmény, některé postavy byly dokonce bezejmenné. Naproti tomu pro realismus byla typická volba jmen, která odpovídala tehdejšímu skutečným jménům, tj. čerpalo se z reálně existujících způsobů pojmenování – ale užívaly se často pseudonymy, jimiž se zakrývaly skutečné postavy, které tvořily předlohu díla. Autor se tak vyhýbal nežádoucí konfrontaci se skutečností.

Antroponyma jsou sledována ve vztahu k literární postavě. Zjišťuje se soulad jména s úlohou postavy, která jí přísluší v celkové výstavbě literárního textu a jeho vlastního zaměření, a to se zřetelem na okruh čtenářů, kterým je dílo určeno.

Funkce vlastních jmen v literárních textech

1) **Funkce individualizační, identifikační a pojmenovací** vyvolávají mj. různou míru „iluze“ o existenci jména v reálném světě.

2) Funkce speciální

a) **Funkce sociálně zařazující, klasifikující**, a to z hlediska etnického, regionálního, společenského, náboženského aj., se uplatňuje s ohledem na časové zařazení děje: román z husitské doby musí obsahovat jména typická pro toto období staré češtiny, venkovské realistické romány zasazené do 19. století musí zase respektovat někdejší repertoár jmen užívaných na venkově atd. Z 3. kapitoly Vývoj české antroponymie již víme, že kdysi byla některá křestní jména typicky venkovská (*Cyril, Metod*) a městská (*Klotylda, Klára, Matylda*). Tento rozdíl se však nejmarkantněji uplatňuje u hypokoristik. Cenná svědectví o sociálně klasifikující funkci hypokoristik podávají prózy Vlasty Pittnerové. Tato výborná znalkyně života v malých městech a na venkově v 19. století vystihuje pomocí hypokoristik postavení lidí (jednotlivých literárních postav) v popisované společnosti. Dokonce i jejich pokles nebo vzestup na společenském žebříčku je provázen změnou hypokoristika, a to v souladu s novým postavením pojmenovávaného. Z poměrně zámožné *Máry*, někdejší služebné na zámku, která na vesnici upadla pro své činy v opovržení a k tomu zchromla, se stala chromá *Marjána* (povídka *Rodina Zamětalova*). Naopak chudou dívku *Manču*, která se ve službě ve městě dobře vdala a přijíždí domů do vsi na návštěvu, nazývá stará sousedka paní *Márinkou*, ale zároveň jí připomíná, že jí kdysi tykala a oslovovala „poselsku“ *Mančo* (povídka *Do „toho Brna“*); podrobněji viz Pleskalová, 2011. Podobně i jiná literární díla svědčí svými antroponymy o rozdílech mezi městem a venkovem.

Vlasta Pittnerová patřila v letech 1900–1940 vedle Boženy Němcové a Karoliny Světlé k nejčtenějším českým autorkám. Později bylo její dílo – především pro svou katolickou orientaci – zcela potlačeno a teprve po roce 1989 znovu objeveno. Bohatá tvorba V. Pittnerové není sice literárními odborníky příliš ceněna, ale její prózy, líčící s národopisnými detaily a s výchovným zaměřením v duchu katolické morálky životní příběhy lidí na venkově a v malém městě, měly a dosud mají své čtenáře. Pro českou literaturu objevila Pittnerová nelehký život obyvatel Českomoravské vrchoviny v 19. století, přitom se inspirovala životem v rodné Polné a ve vesničkách a městečkách Žďárských hor. Pro dnešní dobu mají její knihy hodnotu poměrně pravdivého dokumentu o životě sedláků, chalupníků, mlynářů, lesníků, vesnické chudiny, obyvatel maloměsta i panských úředníků. Proto uchovávají řadu poznatků důležitých jak pro národopis a kulturní historii, tak pro dialektologii (svými dialektismy) a onomastiku (svědectvím o tehdejších pojmenovacích zvyklostech).

A Vlasta Pittnerová není jediná. Obecně lze konstatovat, že se ve jménech české literatury 19. a počátku 20. století odráží jak sociální rozvrstvení společnosti, tak areálové rozdíly mezi městem a venkovem. Je celkem logické, že postavy z rodin venkovských boháčů inklinují svými jmény spíše k módě městské. V současných románech se zase výběr jména odehrává na ose módnost – běžnost – řídkost –

ojedinělost. Tuto skutečnost dokazuje např. dnešní dětská literatura pro mládež. Ta poskytuje jakýsi přehled dobově oblíbených jmen, jen občas zpestřený některým jménem po rodičích. Jméno zařazuje postavy z hlediska národnostního: Postavám jistých národností odpovídají jména pro jejich národ typická: *Jeník – Mařenka, Ivan – Máša, Fritz – Truda*.

- b) Funkce charakterizační** je velmi důležitá. V literární antroponymii jde o tzv. mluvící jména, jež se opírají o apelativní sémantiku základu: řezník *Masorád*, šumař *Kalafuna*.
- c) Funkce asociační, evokační, popř. konotační** odkazuje na různé postavy, reálné i smyšlené, známé zejména z historie nebo literatury (*Napoleon, Metuzalém*), popř. odkazuje na jejich symboliku, pro niž je někdy vyčleňována **funkce myti-zační** (*Bivoj*).
- d) Funkce estetická** se uplatňuje zejména prostřednictvím zvukové stránky jména, jeho délky apod., např. *Eulálie Čubíková* (zvukomalba). Estetickou funkci mají také mnohá hypokoristika. Zvláštní postavení má křestní jméno v poezii. Jeho estetická funkce bývá umocněna, neboť do popředí vystupuje závažný požadavek uměleckého účinku (s výjimkou použití jmen reálných postav). Proto bývá v poezii volba křestních jmen motivována zvukovými kvalitami jména, jeho hláskovým složením, délkou a v neposlední řadě potřebami rytmu, rýmu, eufonie, dále i asociacemi a konotativní sémantikou. Zvuková expresivita jména posiluje jeho stylistickou příznakovost. **V první řadě však záleží na autorské individualitě a tvůrčích záměrech.**

Příklad rozboru

Úloha křestních jmen v pohádkách (podle Majtánové, 1971)

Vlastní umělecká činnost B. Němcové začíná její pohádkářskou tvorbou. Jako autorka pohádek není Němcová jen pouhou sběratelkou lidové slovesnosti včetně jejich obsahu a formy. Je **tvůrkyní** pohádek. Vychází sice z lidových zdrojů, ale rozvíjí je tvůrčím způsobem. Naplňuje pohádky vlastními myšlenkami, vtiskuje jim subjektivní rysy svého myšlenkového světa. Tvůrčí přístup B. Němcové k pohádkám se projevuje i ve způsobu pojmenovávání pohádkových postav. Je pozoruhodné, že jak v českých, tak ve slovenských lidových pohádkách se vyskytuje poměrně málo postav s vlastními jmény. Existuje řada pohádek, v nichž ani hlavní hrdinové, zejména z královského, šlechtického a městského prostředí nemají osobní jména. Ve shodě s lidovým územ najdeme i u Němcové pohádky, v nichž se antroponyma vůbec nevyskytují. Jsou to pohádky jako např. *Kdo je hloupější, O třech bratřích, Chytrost nejsou žádné čáry, O neposlušných kůzlátkách*. Velkou většinou převládají v tvorbě Němcové pohádky s nízkým počtem osob pojmenovaných antroponymem.

Zhruba v 75 % všech pohádek v souboru *Národní báchorky a pověsti I, II*, 1956, se pojmenovávají 1–3 osoby, zatímco pouze 21 % pohádek má vlastní jména 4–7 osob.

Němcová nejčastěji pojmenovává vlastním jménem hlavní hrdiny pohádek, především postavy z lidového prostředí. Někdy se však vlastní jméno naopak objevuje u postavy vedlejší, nebo dokonce epizodní, zatímco hlavní postavy jména nemají. Např. v pohádce *Noční stráž*, která vypráví o tom, jak chudý vesnický kantor dostal mouku od lakomého mlynáře, kmotra jeho dětí, za což jej musel tři dny po smrti hlídat. V této pohádce vystupují hlavní postavy **kantor** nazývaný též *pan kantor*, *pan učitel*, *pan kmotr*, a **mlynář** jmenovaný též *pan kmotr*, *pan kmotříček*, *nebožtík kmotr*. Menší úlohu hrají jejich manželky – **paní kantorová**, též *paní kantorka*, *kantorka*, *manželka*, a **paní mlynářka**, též *mlynářka*, *paní kmotra*. Další postavou je místní kněz – *pan farář*, *velebníček*. V nepatrné epizodě vystupuje jediná postava pojmenovaná vlastním jménem, a to mlynářův pacholek *Honza*. „*Stárku, nasypťe korec žita a korec pšenice, až bude semleto, ať to doveze Honza panu kantorovi! ... Večer přijel mlynářův pacholek a přivezl mouku.*“ Postavy se pojmenovávají téměř pravidelně křestními jmény. Příjmení se vyskytuje v pohádkách jen vzácně. V pohádce *O Viktorce* vystupuje *vдова Fialová* a *strejček Příhoda*.

Za příjmení by bylo možné považovat případy typu *kněžna Luciferová*, tj. manželka Lucifera, a *mladá Luciferka*, jejich dcera. – Příjmení může zastávat i funkci křestního jména. Nejmladší z 27 bratří narozených z obrovského vejce je *Šternberk*.

Ve svých pohádkách pojmenovává Němcová nejčastěji postavy z lidového, přesněji vesnického prostředí, přičemž jazyková podoba jména, případně jeho výběr někdy prozrazují, odkud Němcová čerpala, a mohou posloužit i jako charakterizační znak. Např. chudý, všemi opovrhovaný chlapec z vesnice, dítě nebo sluha je obvyčejně *Honza*, řidičeji *Honzík*, jde-li o dítě, tak i *Honzíček*. Ševcův syn, pokládáný všeobecně za hloupého, je *Janek*, dřevorubcův synek *Jeníček*, chudý chalupník je *Jan*. Přijde-li *Honza* sloužit do města, udělají z něho *Johannesa*, v jiné pohádce je to *Hanserl* (zdrobnělina z *Hans*). Další postavy z lidu nosí jména *Jirka* (rychtářův syn, čeledín, chalupníkův syn), *Jiřík* (pasák, mladý řemeslník), *Jiříček* (pasák), *Jíra* (sedlák), *Josef* (vdovin syn), *Jozífek* (sedlákův syn), *Józa* (ševcův syn). Lidé obdobného sociálního zařazení se dále jmenují *Matěj*, *Martin*, *Jakub*, *Kuba*, *Kubíček*, *Vítek*, *Vojtěch*, *Vojta*, *Boboš*, *Boreš* (kočí), *Bořek* (mladý řemeslník), *Lukeš* (dříve zámožný, dnes zchudlý sedlák), *Marek*, *Michal*, *Mikeš*, *Petr*, *Vávra* (prostí lidé). (Jde o jména typická pro tehdejší venkov.) Z ženských jmen lidových postav se nejčastěji vyskytují *Marie* (*Maruška*, *Maryška*, *Mařenka*, *Manka*) a – zejména v okolí Domažlic – *Dorotka* (*Dorota*, *Dorla*). Z ostatních jmen to jsou ještě *Kačenka*, *Káča*, *Bětuška*, *Lenka*, *Veruna*, *Zuzanka*. Výběr jmen souvisí s místní oblibou v různých částech Čech.

Postavy z městského prostředí, služebnictvo na zámku a nižší šlechta, mívají jména méně obvyklá, příp. cizí. Např. *Leonora*, *Leonorka* je kupcova dcera, *Eliška* dcerka z hospody, *Adlinka* pochází z města, *Johanka*, *Markétka*, *Terezka* jsou dcery zahradníka ze zámku, *Juta* je zámecká komorná. Mladý zeman se nazývá *Štěpán*, kníže *Hynek*, jeho syn *Karlíček*. Dva synkové panského myslivce, kteří nevědomky snědli srdce a hlavu ptáka přinášejícího štěstí, mají jména *Fortunát* (Fortuna = Štěstěna) a *Aleš*.

Rovněž knížecí a královské dcery mívají jména méně obvyklá: *Angelina*, *Angelinka* – *Linka*, *Sába* – *Sábička*, *Lada*, *Milada*.

Bohatou skupinu antroponym představují **jména charakterizační**. Některá jsou převzata přímo z lidových pověstí, jiná si Němcová vytvořila sama. Někdy autorka jméno vysvětluje. Některá jména se svou podobou blíží ke jménům křestním, jiná jsou zřetelné přezdívky: chalupníkův syn *Nesyta*, který „co snědla máma s tátou, snědl on sám, proto mu tak říkali“; *Milostín* je vytoužený syn královny, *Mladoň* je syn chudých rodičů, jenž má být ve dvaceti letech zavražděn; *Radoš* je sirotek, který si ví se vším rady; *Veselín* je voják bubeník.

Podobně je tomu u ženských postav. Krásná a milá princezna je *Liběna* nebo *Milena*, dcery krále pidimužiků, které se staraly o květiny, nazvala Němcová *Narciskou*, *Lilii* a *Jacyntou* (srov. hyacint). Hodná dcera chudé vdovy je *Dobrunka*, zatímco její zlá sestra je *Zloboha*, dále *Popelka*, *Kráska*, *Lada*, *Myší kožíšek* atd. Tuto charakterizační funkci plní dobře jména složená, většinou mají charakterizační příznak oba členy kompozita. Tato jména jsou typická pro lidi urozené, jen výjimečně se vztahují na postavy z lidu (*Zloboha*). Např. knížecí synové, kteří milují svůj lid, se jmenují *Dobromil*, *Ludomír*, *Milboj* je zase velký milovník boje a lovu. *Jaromil* je syn uhlířův, který miluje květiny, *Radovid* je syn rybářův, kterého rodiče rádi viděli. A oba se pak stali králi. Podobně krásná dívka měla jméno *Krasava*. K charakteristice postav užívá Němcová jména existující (už stč. *Dobromil*, *Bohumil*) nebo je sama vytváří (*Milboj*, *Radovid*).

K uměleckému mistrovství Boženy Němcové patří i využívání různých druhů antroponym: křestních jmen, hypokoristik a přezdívek. U jmen s kladným hodnocením se základní podoba příslušného jména střídá s jeho deminutivem či hypokoristikem: *Jaromír* – *Jaromírek*, *Kuba* – *Kubíček*, *Lidumila* – *Lidunka*, v opačném případě se střídá se jménem zhruběným, jako např. *Popelka* – *Popelice* (tak ji nazývá macecha a její sestra). Zdrobněliny jsou typické pro pojmenování dětí: *Honzíček*. Rytmičnými důvody si vysvětlujeme podoby *Smolíček* *pacholíček*, *králíčka* *Sábička*. Jména méně obvyklá, složená, uměle vytvořená a přezdívky bývají zpravidla jen v jedné, nezdrobnělé podobě: *Aleš*, *Bajaja*, *Čestmír*, *Milboj*, *Gabriel*, *Zloboha*, *Trependa*.

Němcová často přihlížela k zvukové stránce antroponym a mnohá jména, zvláště jména hlavních postav, ladila podle začátečního písmene. *Martin, Matěj, Michal* jsou tři bratři, synové chudého otce, *Valentin, Vojín* a *Veselín* jsou tři zběhlí vojáci, *Mariška, Milboj* – mladí manželé, *Mikeš, Bobeš* – dva vandrovní tovaryši, *Ludomír, Kazimíra* – knížecí pár. Osobní jména se také objevují v ustálených spojeních: *střežček Příhoda, poradit se s Vaňkem*.

Závěr: Výběr jmen pohádkových postav je jednou z významných složek uměleckého mistrovství B. Němcové.

LITERATURA

DVOŘÁKOVÁ, Ž. Synchronní a diachronní pohledy na literární antroponyma. In ČMEJRKOVÁ, S. – HOFFMANNOVÁ, J. – KLÍMOVÁ, J. (eds.) *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*, 2012, 537–542; KNAPPOVÁ, M. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 59–65; MAJTÁNOVÁ, M. Vlastní jména osob v národních báchorkách a pověstech Boženy Němcové, *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 12, 1971, 377–389; PASTYŘÍK, S. *Vlastní jména v literatuře a škola*, 2000.